

Kapitola 9

Sociální otázka bez odpovědi

Sociální otázka je ve vlastním slova smyslu otázkou po tom, zda je společnost schopna udržet svoji integritu a kohezi, zda dokáže existovat a reprodukovat se jako celek provázaný sociálními vazbami. Zároveň se v užším smyslu sociální otázka táže, zda existují účinné mechanismy pomoci lidem, kteří se ocitli v nouzi, a jakou povahu tyto mechanismy mají.

Pro vyřešení sociální otázky, která sužovala společnost v devatenáctém století a dlouho do století dvacátého, měla klíčový význam skutečnost, že zhruba od přelomu 19. a 20. století došlo k prudkému nárůstu středních vrstev, a to v podobě takzvaných nových středních vrstev, tedy zaměstnanců velkých organizací. Vzestup nových středních vrstev byl významný z dvojího hlediska. Velká část těch, kdo byli přímo ohroženi sociálním sestupem, našla ve velkých organizacích solidní, trvalé a poměrně velkorysé zabezpečení. Zároveň se tato masa zaměstnanců stala jádrem nově vzniklého systému pojištění, který dokázal pomoci i zbytku těch, kdo zůstali z nejrůznějších důvodů na okraji společnosti.

Vyřešením klasické sociální otázky se tak stala společnost zaměstnání, která dokázala vcelku spolehlivě integrovat masy dělníků a ve stále větší míře jim zajišťovala životní úroveň a stupeň bezpečí a jistot, jež byly charakteristické pro pozici stabilních zaměstnanců. Tímto způsobem kapitalismus dokázal (přinejmenším přechodně) domestikovat zaměstnance i dělníky. Jejich podřízené postavení v organizacích výrobního i nevýrobního charakteru bylo kompenzováno nárokem na sociální práva, který jim byl z titulu zaměstnanců přiznán.

Zaměstnanecká společnost tak znamená v zásadě dvojí. Jednak plyne ze zaměstnaneckého poměru relativně zajištěný společenský status, neboť zaměstnání přináší automaticky rozsáhlá sociální práva, jednak jsou sociální pozice uspořádány kontinuálně, takže i když sociální podmínky zůstávají nerovné, pro jednotlivce i celé skupiny existují reálné možnosti mobility mezi nimi.

Krise společnosti zaměstnání, již jsme dnes ve všech vyspělých zemích svědky, oba tyto předpoklady popírá a tím vytváří poměry, z nichž vyrůstá nová otázka sociální.

9.1 Krize společnosti zaměstnání a nová otázka sociální

Společnost zaměstnání byla založena na předpokladu, že naprostá většina ekonomicky aktivních (dlouho omezovaná především na muže) je schopna získat trvalé a plnohodnotné zaměstnání a je ohrožena pouze krátkými obdobími, po něž se může přechodně ocitnout bez práce. Tato masa standardních zaměstnanců je schopna skrze systém pojištění pokrýt svá vlastní sociální rizika a zároveň pokrývat i rizika malého počtu těch, na něž se plnohodnotné zaměstnání nedostalo.

Protože systémy sociální ochrany fungující v rámci sociálního státu se vyvinuly kolem situace námezdních, dnešní krize námezdního poměru přímo v jádru ohrožuje sociální ochranu (Castel 1995: 518). Celý systém mohl fungovat jedině za předpokladu, že skupiny těch, kdo přispívají do systému pojištění proti sociálním rizikům, se budou z velké části krýt s těmi, kdo z tohoto systému pojištění čerpají.

Dnes jsme však ve zcela jiné situaci. „Začíná být jasné, že prekarizace zaměstnání a nezaměstnanost jsou vepsány přímo v dynamice dnešní modernizace. Jsou to nezbytné důsledky nových způsobů restrukturalizace zaměstnání, tvoří druhou stranu průmyslových inovací a druhou stranu úsilí o zvyšování konkurenceschopnosti“ (Castel 1995: 649).

Nová otázka sociální je výsledkem flexibilizace práce (a doprovodné flexibilizace rodiny) a vyrůstá tak přímo z povahy současné ekonomiky.

Klasický kapitalismus 19. století využíval dělníka tím, že ho nutil pracovat co nejdéle dobu v průběhu dne, týdne i roku. Do pracovního kontraktu přitom nezahrnoval žádnou ochranu dělníka, tím ho udržoval v nejistotě, což umožnilo diktovat mu stále další podmínky.

Dnešní tržní systém funguje mnohem elegantněji. Namísto tendence k prodlužování pracovní doby převládá tendence právě opačná – k jejímu zkracování, ke flexibilizaci a individualizaci pracovních kontraktů. Dochází k ní proto, že v průběhu uplynulého století se podařilo v rámci rozvoje zaměstnanecké společnosti zabudovat do pracovních kontraktů takovou míru ochrany pracovní síly, že poměr mezi zaměstnavatelem a jeho zaměstnanci byl stále více vyrovnaný. Pracovní kontrakty, které dříve umožňovaly dávkovat dělníkům nejistotu, je nyní před nejistotou do jisté míry chránily.

Flexibilizace práce znamená, že je opouštěn zaměstnanecký poměr, aby bylo možno opět nastolit naprostou asymetrii moci mezi zadavatelem práce a těmi, kdo ji vykonávají. Míra nejistoty, ve které je nucen žít ten, kdo nabízí svoji práci, tak opět výrazně stoupá.

Je známo, schopnost dávkovat druhým nejistotu, ve které jsou nuceni žít, je vlastností mocenského vztahu, tedy vztahu nadvlády a podřízenosti. Je nezpochybně, že míra nejistoty na dnešním trhu práce neustále narůstá. Celé velké skupiny (mladí lidé, lidé méně kvalifikovaní, velká část žen s dětmi, lidé kolem padesáti let věku a výše aj.) jsou nuceni žít v podmínkách „permanently dočasné práce“ (výraz Roberta Castela).⁷⁸

Prekarita, která je opakem přiznaného statusu, se stává jejich trvalým stavem. Tyto skupiny tvoří jádro sociálně exkludovaných, tedy těch, kdo jsou z „normální společnosti“ zpravidla natrvalo vyloučeni a nemají přístup k ochranným a zajišťujícím mechanismům, jež zcela automaticky zprostředkovával plnohodnotný pracovní poměr.

Přenos stále větší části tržní nejistoty na pracovní sílu, jenž je jádrem hlavním motivem prohlubující se flexibilizace práce, podrývá společnost zaměstnání přímo v základu a sociální stát v žádné ze svých dnešních podob nečokáže tomuto procesu čelit.

Liberální typ sociálního státu proces flexibilizace bezezbytku přijal a spolu s tím přivítal snížení vlivu odborů i oslabení ochrany zaměstnanců. Výsledkem byl nárůst nerovností a prudký vzestup počtu tzv. „pracujících chudých“. Tato svérázná deregulace v oblasti práce umožňuje zaměstnavatelům vybírat podle libosti z masy laciných, zaměnitelných a základní ochrany zbavených zaměstnanců o práci. Nízké mzdy, které byly vždy pokládány za sociální problém, dnes neoliberálové propagují jako zaručený recept na řešení problému nezaměstnanosti. Pokles statusu pracovní síly se přitom postupně šíří do všech pater profesní hierarchie, stále častěji zasahuje i kvalifikovanou práci, a dokonce nejednou i řídicí personál ve vysokých zaměstnaneckých pozicích.

Kontinentální a severský typ sociálního státu se snaží tváří v tvář postupující flexibilizaci udržet alespoň dosavadní pozici dobře placených a vysoce kvalifikovaných zaměstnanců. Činí tak však na úkor zbylé části námezdních. Kontinentální model, který privileguje jádro zaměstnanců v situaci ekonomického růstu bez tvorby nových pracovních míst, znamená posilování protikladu mezi těmi „venku“ a těmi „uvnitř“. Vysoké mzdy a jistota práce mužského jádra má za následek exkluzi jejich synů, dcer a žen (Esping-Andersen).⁷⁹

⁷⁸ „Jádrem dnešní sociální otázky je tedy opět existence přebytečných lidí, lidí nadpočetných, kteří žijí v jakési mlhovitě prekaritě a nejistotě ohledně zítřka, tedy v neprůhledné situaci, jež umocňuje zranitelnost celých mas“ (Castel 1995: 747).

⁷⁹ „Jestliže se sociální státy snaží udržet existující standard rovnosti a sociální spravedlnosti, jako je tomu v Evropě, cenou za to je masová nezaměstnanost. Ve snaze tuto nezaměstnanost snížit je Evropa nucena přejímat americký styl deregulace. To s sebou nutně přinese více bídy a více nerovností“ (Esping-Andersen 1999: 3).

9.2 Hrozba dekonverze

Ve své práci o proměnách otázky sociální (Castel 1995) razí francouzský sociolog termín „dekonverze“, aby jím označil situaci, kdy se v důsledku určitých změn ve společnosti nedostává pozic, s nimiž je spojována sociální užitečnost a veřejné uznání. Tito lidé se stávají z hlediska společnosti nadpočetnými, přebytečnými a nenalézají v ní vzhledem ke své situaci potřebnou oporu. Jejich pouhá existence vyvolává „sociální otázku“.

Podle Castela není dekonverze záležitostí pouze moderní společnosti.

Docházelo k ní již ve společnostech tradičních a za jeden z příkladů považuje poměry v Evropě v polovině 14. století. Tehdy putovaly Evropou početné skupiny těch, kdo byli uvolněni z agrárních feudálních poměrů a z lokálních komunitních vazeb a nepodařilo se jim integrovat se do nové kultury měst a patrimoniálních dvorů. Neměli žádné místo v sociální struktuře s jejím systémem distribuce uznávaných pozic. Tehdejší houfy „přebytečných lidí“ proto vytvářely skupiny lapků, tuláků a vagabundů, kteří se protloukali životem, stojíce vně všech uznávaných a tolerovaných vazeb. Představovali dobový předobraz sociální otázky. Tradiční společnost řešila jev dekonverze po svém – fyzickou likvidací těch, kdo se ocitli vně platných systémů integrace a regulace.

První moderní vlnu dekonverze, k níž dochází od přelomu 18. a 19. století v důsledku „velké transformace“ (Karl Polanyi) ekonomiky, však již tradiční společnost nepřežila. Tato masová vlna dekonverze tradičních rolníků v předměstský proletariát byla zvládnuta teprve poté, co se vyvinuly nové mechanismy sociální integrace a regulace v podobě zaměstnanecké společnosti a sociálního státu. Sociální regulaci v ní zajišťují nové formy pracovního kontraktu, které ustavují zaměstnanecký poměr. Sociální integraci mají obstarat nové formy náležení – sociální občanství založené na vlastnictví sociálních práv. Tento systém se rozvíjel a vcelku uspokojujivě fungoval přibližně sto let.

Pak však přichází, přibližně v poslední čtvrtině 20. století, druhá velká moderní vlna dekonverze, spojená s novou velkou transformací ekonomiky, tedy s procesem globalizace. Reorganizace firem umožněná nástupem sítí zpochybnila základy zaměstnanecké společnosti. Vývoj moderní společnosti tak dospěl k paradoxní zápletce: Poté, co se námezdní dostali ze samotného okraje konečně do centra společnosti, začala práce pro ně chybět. „Prekarizace zaměstnání a vzestup nezaměstnanosti jsou bezpochyby výrazem nedostatku míst, jež lze zaujmout v sociální struktuře, pokud těmito místy rozumíme takové pozice, jež jsou spojeny se sociální užitečností a veřejným uznáním“ (Castel 1995: 665).

Opět se objevují „neužiteční lidé“. Jsou to ti, kdo mají kolem padesáti let a pro potřeby ekonomiky jsou již málo pružní, ale také mladí, kteří bloudí mezi dočasnými stážemi při marném hledání stabilního zaměstnání, stejně tak jako dlouhodobě nezaměstnaní muži a ženy všech věkových kategorií. Tito lidé „zmeškali vlak modernizace a zůstávají bezradně stát na nástupišti jen s pár zavazadly“ (Castel 1995: 66).

Při rostoucím deficitu plnohodnotných pracovních příležitostí je prakticky nemožné všechny tyto „přebytečné“ lidi do společnosti opět uspokojivým způsobem integrovat. Na jejich plnohodnotnou integraci se ve skutečnosti už také rezignovalo a společnost se omezuje pouze na jejich provizorní inzerci. Nejde již o snižování sociálních nerovností pomocí netržních mechanismů, jak vyžadovala koncepce sociálních práv. Jde o jednostranný ústup logice trhu, která nerovnosti stále znovu a znovu plodí. Sociální stát už nemá na víc a omezuje se na dodatečné a stále méně účinné zmírňování nejextrémnějších sociálních dopadů neoliberální politiky s její přímočarou podnikatelskou ideologií, prosazovanou univerzálně i mimo sektor podnikání.

Sociální práce, jejímž úkolem je začleňování (insece) okrajových lidí a skuten do společnosti, je však postavena před nesplnitelný úkol. Má zajistit důstojné životní podmínky pro ty, pro něž se práce nedostává, a má toho dosáhnout uvnitř společnosti, ve které důstojnost životních podmínek je podmíněna právě přístupem k plnohodnotné práci. Sociální začlenění, jež se nemůže opřít o začlenění profesní, je odsouzeno k věčnému začleňování. Problém nové celny dekonverze nemůže být takovým způsobem vyřešen a sociální práce se v těchto podmínkách stává „Sisyfovou sociální prací“ (Castel 1995: 683).⁸⁰

9.3 Dochází k renesanci tříd?

Není náhodné, že stále výrazněji sílí diskuse o možném znovuoživení fenoménu sociálních tříd. O třídách se prakticky přestalo mluvit v dobách, kdy sociální vývoj byl určován expanzí společnosti zaměstnání. Ta přinesla nejen novou formu vlastnictví – sociální práva pro všechny – ale kromě toho také spojitou sociální strukturu, která v různém rozsahu umožňovala sociální mobilitu naprosté většině členů společnosti. Mluvílo se tedy spíše jen o rozsahu a tempu, v jakém se příslušníkům dělnické třídy daří připojovat se úrovni spotřeby a životním stylem k těm, kdo tradičně patřili do středních vrstev.

⁸⁰ Robert Castel klade důraz na to, že plnohodnotná integrace neznámá zdaleka jen dát lidem práci, ale předpokládá možnost dát jim takovou práci, která je spojena s určitým uznáním a statutem. Protože se však sociální práce a celá sociální politika státu „zastavuje před branami podniků“, nemůže nabídku této plnohodnotné práce nijak ovlivnit.

Krise společnosti zaměstnání však namísto kontinuity pozic a šancí přinesla výraznou diskontinuitu nerovností a zájmů. To vytvořilo jádro nové otázky sociální.

Diskuse probíhající v sociálních vědách začínají tuto radikální proměnu pozvolna reflektovat. Zcela logicky se přitom objevuje otázka znovuzrození tříd. Jde o to, že pouhá existence nerovností ve společnosti ještě neznamená nutně existenci tříd. To tehdy, jsou-li nerovnosti jemně a spojitě odstupňovány a existuje-li možnost individuální mobility mezi nimi. Otázka tříd se vynořuje právě jen tehdy, je-li nerovnost distribuována nespojitě, což snižuje možnost individuální mobility a otevírá pole pro vznik skupinových konfliktů. V takové společnosti se snižuje prostor pro střední vrstvy a klesá i význam jejich role. Namísto dřívějších úvah o tempu „zburžoaznění“ dělníků nastupují úvahy o hrozbě proletarizace větší či menší části středních vrstev.⁸¹

Sociologové se dnes shodují v tom, že dochází k nárůstu sociálních nerovností, a zřejmě je také to, že spolu s oslabováním sociálního státu se tento proces urychlí a zdramatizuje. Takzvané „zeštíhlování“ (sociálního) státu totiž neznamená štíhlejší úřady, ale pouze zřeknutí se zodpovědnosti obce za sociálně slabé. Shoda však nepanuje v tom, zda nárůst nerovností povede k renesanci tříd. Teoreticky je docela dobře představitelná situace, kdy, slovy Ulricha Becka, nerovnost ve společnosti narůstá, třídy však mizí.

Již od dob Marxových analýz je zřejmé, že existence tříd spočívá na třech základních předpokladech. Velká skupina lidí musí objektivně žít ve stejné sociální situaci a musí sdílet tytéž perspektivy společného osudu. Tito lidé musejí navíc subjektivně prožívat pocit náleženosti k těmto světu. A konečně – musejí být ochotni a schopni vytvořit politický subjekt s cílem hájit onen sdílený zájem.

Zatímco klasickou třídu představovala v minulosti třída dělnická, v podmínkách zaměstnanecké společnosti, sociálního státu a doprovodného vzestupu životní úrovně vymizel právě u dělníků přinejmenším od poloviny 20. století především druhý a třetí definiční znak třídy, aniž by se přitom vytvořil u jiné skupiny námezdních.⁸²

Ze tří uvedených definičních znaků třídy ovšem plyne, že tuto kategorii lze chápat přinejmenším dvěma odlišnými způsoby a jejich zaměňování čí-

⁸¹ Ve francouzské sociologii lze nejnověji nalézt úvahy o nárůstu sociální nerovnosti a možné renesanci tříd formulované v umírněné podobě v práci Yvese Crozeta a kol. (2000) a v radikální podobě v práci Paula Bouffartigue a kol. (2004). V Německé sociologii jsou podobné úvahy obsaženy například v příslušné kapitole druhého dílu práce *Soziologische Gegenwartsdiagnosen* (2002). V britské sociologii probíhá diskuse o významu tříd pro současnou společnost a pro její analýzu intenzivně a v několika vlnách již od sklonku osmdesátých let 20. století.

⁸² Jak upozorňují spoluautoři práce o návratu sociálních tříd (Bouffartigue 2004), všechny tři znaky klasické třídy se s překvapivou trvalostí reprodukuji v případě vyšší buržoazie.

dnes činí neprůhlednými jak politické, tak odborné diskuse; byť jednoznačné odlišení těchto dvou významů provedl opět již Karel Marx, když rozlišil „třídu o sobě“ a „třídu pro sebe“.

Termín „třída“ může být chápán jako prosté označení sdílených životních poměrů. Společná třídní příslušnost pak určuje například šance potomků na dosažení vzdělání a realizaci určitého typu profesních kariér, či pravděpodobnost, že vlastní děti budou vyrůstat na hranici bíd. Tyto objektivní a měřitelné skutečnosti přitom nemusejí nijak ovlivňovat postoje či politické preference těch, kdo se nalézají v podobné situaci.

Ve svém druhém významu termín „třída“ znamená, že daná skupina lidí je schopna a ochotna zapojit se do společné akce s cílem změnit podmínky svého života. Jejich sociální postavení se promítá do jejich hodnot a do politicky relevantní činnosti, takže v nich převládá pocit identifikace s vlastní třídou a silná solidarita vůči těm, kdo jsou ve stejném třídním postavení.⁸³

Ti, kdo hovoří o mizení tříd, vycházejí z evidence, že v tomto druhém významu se dnes třídy prakticky neprojevují. Mnohem méně však mají jasno o tom, zda existují, či nikoliv, třídy ve svém prvním, objektivně daném, byť politicky neaktivizovaném výrazu. Nerovnost se výrazně individualizovala. Velké počty navzájem izolovaných individuí však přesto mohou sdílet tytéž životní podmínky a prožívat v zásadě stejné osudy.

Se dvěma odlišnými významy konceptu tříd souvisí také představy o jejich vzájemném vztahu. Pokud se třídy projevují jen v podobě sdílených životních podmínek, pak jejich vzájemný vztah může být velice volný a v zásadě existuje tolik tříd, kolik velkých skupin s podobnými životními podmínkami a osudy jsme schopni ve společenském rozvrstvení identifikovat. Identifikačním kritériem může přitom být třeba charakter vykonávané profese, výše příjmů, dosažené vzdělání, odlišný životní styl či různé kombinace těchto kritérií.

Jestliže je třídní příslušnost naopak uvědomována a slouží jako orientační prvek pro vlastní politickou akci, pak nabývá třídní vztah antagonistického charakteru, protože jedna třída vidí v jiné příčinu svého neuspokojivého postavení a omezených životních vyhlídek.

Je zřejmé, že rozvoj společnosti zaměstnání a sociálního státu posiloval sociální smír, neboť nahradil antagonistické vidění mezitřídních vztahů viděním stratifikačním. Zavedení sociálních práv pak dokonce zmírňovalo i přetrváva-

⁸³ Max Weber rozlišuje v souvislosti s třídní analýzou „třídu“ a „třídní situaci“. Třídní situace je dána postavením člověka na trhu práce a ve struktuře zaměstnání a s tím souvisejícím příjmem. Třídy označují skupiny lidí, kteří se nalézají v podobné třídní situaci. Ani „třídní situace“, ani samotná „třída“ u Webera ještě neznamená, že člověk své postavení ve společnosti reflektuje, či že je chce dokonce změnit.

jící sociální stratifikaci poukazem na vznik jediné třídy založené na univerzálně sdíleném sociálním občanství.

Řízený útlum sociálního státu, který dnes probíhá a který bude s nejvyšší pravděpodobností nadále sílit, nevedl k oživení třídního vědomí. Žádná ze skupin námezdních či exkludovaných nevytvořila politický subjekt s cílem změnit své životní poměry a vyhlídky. Útlum sociálního státu však podle všeho povede ke zvýraznění stratifikačních nerovností, tedy ke zvýšení vlivu objektivně daných podmínek na životní šance členů různých sociálních skupin.

V tomto smyslu se můžeme pokusit identifikovat jednotlivé takové skupiny ve společnosti a alespoň v hlavních obrysech naznačit, co bude pro kterou z nich znamenat proces „modernizace“ sociálního státu.

9.4 Když výtah sjíždí dolů

Podle Ulricha Becka se sociální nerovnosti sice prohlubují, nevede to však k formování třídních útvarů a už vůbec ne třídního vědomí. Naopak, nerovnost se stále výrazněji individualizuje. Tento vývoj byl umožněn mimo jiné tím, že v poválečné Evropě došlo k jakémusi „efektu výtahu“ (Fahrstuhleffekt), kdy každá ze sociálních vrstev postoupila v životní úrovni přinejmenším o jedno patro výše ve srovnání s předválečnou dobou.

Tato Beckova diagnóza byla zformulována v polovině osmdesátých let 20. století, tedy v době, kdy se výtah už zastavil a platy zaměstnanců začaly stagnovat. V posledních dvou desetiletích se výtah sice zase rozjel, tentokrát však opačným směrem.

V poválečných letech směřovala většina dělníků sociálně vzhůru nejen díky relativně vysoké mzdě ve velkých organizacích, ale také díky zdviži v podobě zajištění ze strany sociálního státu. Totéž se týkalo členů středních vrstev. Rostoucí sociální zajištění zvyšovalo také jejich životní úroveň a umožňovalo jim, jak tehdy konstatoval T. H. Marshall, kromě vzestupné spotřeby odvádět také více pro potřeby samotného sociálního státu.

Dnes jsme svědkem opačného trendu. Nikdo již neuvažuje o vzestupu a „zburžoaznění“ dělnické třídy. Objevují se naopak úvahy o sestupu a proletarizaci středních vrstev, které se podmínkami práce a především mírou nejistoty svého zaměstnání nápadně blíží dělníkům.

Pro přesnější zachycení tohoto pohybu ovšem už nevystačíme s jednoduchým dělením společnosti na vrstvy nižší, střední a horní. Chceme-li co nejuvěrněji zachytit pravděpodobné důsledky „modernizace“ sociálního státu, musíme změnit měřítko a dosáhnout jemnějšího rozlišení v rámci sociální struktury.

Dobrym vychodiskem muze byt kategorizace, s niz jiz pul stoletı pracuje francouzská sociologie. Ta rozlišuje takzvané socioprofesi kategorie a zkoumá proměny jejich rozvoje i dynamiku mobility mezi nimi.

Tabulka 2 Vývoj socioprofesi kategorie ve Francii v období 1962 až 2002

	1962		1975		2002		2002/1962	Podíl žen (v %)	
	Počet (v tis.)	%	Počet (v tis.)	%	Počet (v tis.)	%	Relativní změna (v %)	1962	2002
Zemědělci	3 045	15,9	1 488	6,4	639	2,5	-79	38,4	32,4
Řemeslníci, obchodníci, drobní podnikatelé	2 084	10,8	1 793	7,7	1 473	5,7	-29	35,3	29,8
Řídící pracovníci, intelektuální profese	892	4,7	1 863	8,0	3 656	14,0	310	16,3	36,3
Zprostředkující profese	2 114	11,0	4 225	18,2	5 442	20,9	157	33,9	47,2
Zaměstnanci	3 535	18,5	6 097	26,4	7 831	30,0	121	66,4	75,7
Dělníci	7 488	39,1	7 695	33,3	6 999	26,9	-6,5	19,6	20,7
Celkem	19 158	100	23 161	100	26 040	100	35,9	34,4	45,8

Zdroj: Bouffartigue 2004: 31 (upravil J. K.)

Na vývoji socioprofesi struktury ve Francii za uplynulého půlstoletí je na prvý pohled nejnápadnější prudký úbytek rolníků, o něco méně výrazný pokles počtu drobných řemeslníků a obchodníků a také nezanedbatelný úbytek dělníků. Na druhé straně došlo k několikanásobnému nárůstu kategorie řídicích pracovníků a intelektuálních profesí, k velmi výraznému nárůstu v kategorii zprostředkujících profesí a také v kategorii zaměstnanců.

Pokud máme získat úplnější pohled na vývoj celé společnosti, pak je nutno tento nástin struktury ekonomicky aktivních doplnit o kategorie, které byly ze zaměstnanecké společnosti vyloučeny a žijí na okraji světa práce v podmínkách sociální exkluze. Základní obrysy sociální struktury francouzské společnosti pak vypadají následovně.⁸⁴

a) Sociálně vyloučení

Zcela vespod vyspělé společnosti nalézáme dnes už přibližně 20% francouzské populace, která žije víceméně trvale vně stabilního zaměstnání.

⁸⁴ Vímáme se o data obsažená ve stati Louise Chauvela „Le renouveau d'une société de classes", in Bouffartigue (2004: 55-71.)

Tito lidé se svými životními podmínkami představují novou sociální otázku. Jsou to oběti současné velké vlny dekonverze, která souvisí s proměnami ekonomiky v důsledku globalizace. Jsou to ti, kdo jako první ztratili šance a perspektivy v rámci ekonomiky poháněné úsilím o neustálé zvyšování světové konkurenceschopnosti.

b) Nižší vrstvy

Nad vrstvou sociálně vyloučených se stále drží masa zhruba 40% francouzské populace složená převážně z kategorií dělníků a zaměstnanců.

Tito lidé mají dosud poměrně stabilní práci převážně rutinního charakteru. Zatím si ještě udržují kdysi přiznaná sociální práva. Jejich příjmy však již posledních dvacet let stagnují, jejich kupní síla již dlouho zažívá nulový nárůst a jejich vyhlídky jsou nevalné. Žijí v trvalé nejistotě, neboť patří k těm, kdo jsou nejvíce ohroženi nezaměstnaností.

Počet dělníků v této kategorii klesá spolu s tím, jak ubývá dělníků celkem. Relativně mezi nimi narůstá počet dělníků v neklasických dělnických profesích, především v dopravě a v obchodu, ale také třeba v opravárenství a údržbě, kde se pracovní kontrakty nejvíce individualizovaly v důsledku flexibilizace práce. Externalizace mnoha funkcí výrobních firem vede k tomu, že se řada dělnických profesí přesunuje na periferii subdodavatelů, kde si mezi sebou tvrdě konkurují o zakázky firem. Jejich sociální zajištění, které bylo dříve garantováno léty odpracovanými v podniku, je v síťové struktuře firem krok za krokem odstraňováno. V rámci celé dělnické kategorie klesá pocit profesní identity a kolektivní solidarity, narůstá naopak přehrada mezi těmi, kdo mají dosud stabilní pracovní poměr, a těmi, kdo již prošli procesem prekariáze práce, což jsou zejména mladí lidé, ženy a ti, kdo mají nižší kvalifikaci. Celá tato kategorie je navíc pod tlakem nižších mezd dělníků z chudších zemí, což pro ně znamená trvalou hrozbu ztráty práce.

Ta část nižších vrstev, která patří do kategorie zaměstnanců, je silně feminizována. Jedná se o rychle rostoucí kategorii, což souvisí s nástupem žen do práce od počátku sedmdesátých let 20. století. Uvnitř této silně heterogenní kategorie představují typické profese řadové úřednice, sekretářky, prodavačky, zaměstnankyně pošt a podobně. Patří sem však také například nejméně kvalifikované síly v oblasti zdravotnictví, školství a sociálních služeb. Všechny mají společné, že pracují v námezdním poměru ve službách, kde vykonávají poměrně málo kvalifikovanou práci a jsou v podřízeném postavení. Zažívají podobnou nejistotu jako řadoví dělníci a jejich příjmy stagnují podobně jako mzdy dělníků. Ti, kdo jsou zaměstnáni ve veřejném sektoru, požívají dosud větších jistot, než ti, kdo jsou činní v sektoru soukromém a jejichž postavení patří mezi nejprekérnější. Zejména v oblasti obchodu a v drobných firmách orientovaných na klienta patří tito zaměstnanci a zaměstnankyně do kategorie „pracujících chudých“.

c) Nižší střední vrstvy

Přibližně 25% francouzské populace lze zařadit do nižších středních vrstev. Jejich jádro tvoří tzv. „zprostředkující profese“. Právě oni byli v poválečných letech horkými favority na vstup do středních vrstev a jejich vzestup se měl uskutečnit v úzké symbióze se sociálním státem. Byli hlavním nositelem napětí na „zburžoaznění“ celé společnosti a představovali most mezi úspěšnými, kteří ve středních vrstvách již zdomácněli, a dělníky se zaměstnanci, kteří se na to teprve chystali.

Patří sem držitelé technického vědění a středních organizačních pozic hlavně ve velkých organizacích a ve státní správě. „Zprostředkující“ charakter těchto profesí spočívá v tom, že nepatří jednoznačně ani mezi nižší a ovládané, ani do vyšších a vládnoucích. Pracují sice v námezdním poměru, hodnotově se však orientují s buržoazií, neboť na rozdíl od řadových zaměstnanců užívají relativní profesní autonomie a stále více mají vysokoškolské vzdělání, které bývalo dříve pouze výsadou horních řídicích kádrů. Také tato sociální profesní skupina je silně feminizována, od zaměstnanců a zaměstnankyň se očekává větší profesní autonomie a kvalifikovanost práce, přičemž obojí bývá doprovázeno vysokoškolským diplomem. Patří sem učitelé, středně kvalifikovaný náborový personál a pracovníci sociálních služeb právě tak jako zaměstnanci na středních stupních administrativy, ať již v organizacích veřejných či soukromých. Z výrobního sektoru sem byli zařazeni mistři a technici.

d) Vyšší střední vrstvy

Zhruba 15% Francouzů lze zařadit mezi vyšší střední vrstvy, tedy mezi ty, kdo nemají sice nijak závratné bohatství, jsou však schopni zajistit si vlastní aktivitou poměrně nezávislou existenci s velice slušnou životní úrovní. Tato vrstva se kryje s kategorií řídicích pracovníků a intelektuálních profesí. Také oni patří většinou mezi zaměstnance, avšak mezi ty nejlépe honorované.

S nižšími středními vrstvami mají společnou určitou ambivalentnost svého profesního postavení. Jakožto závislí zaměstnanci jsou v podřízeném postavení a musejí své schopnosti dávat k dispozici svému zaměstnavateli, který rozhoduje o způsobu jejich využití. Zároveň však mají jistou autonomii, která je dána tím, že organizace na ně deleguje určitou zodpovědnost za rozhodování, která mohou na svých místech činit. Zatímco u nižších středních vrstev (zprostředkující profese) převažuje subordinace nad autonomií a zodpovědností, u vyšších středních vrstev (řídicí pracovníci a intelektuální profese) je tomu naopak. Patří sem například profesoři a vědci, ale také informatici a inženýři především velkých firem orientovaných na export. Patří sem také příslušníci svobodných profesí od právníků až po umělce.

Většina příslušníků vyšších středních vrstev byla dosud zaměstnána v horních patrech velkých organizací, což jim dávalo značné perspektivy, jistotu

zaměstnání a garanci kvalitního sociálního zabezpečení až po pobírání nadstandardního důchodu. Tato privilegovaná pozice řídicích pracovníků a intelektuálních profesí se mění teprve od počátku devadesátých let 20. století v souvislosti s přechodem organizací do ekonomiky sítí.

e) Elita

Mocenská a hospodářská elita je ve Francii (tak jako i jinde) tvořena několika desetinami procenta těch nejvýše postavených, kteří kontrolují nejen velké majetky a toky financí, ale také oblast vědění a toky informací.

Těchto lidí se krize sociálního státu bezprostředně nijak nedotýká. Naopak, přináší jim možnost tlačit na snižování svých daní. Nejbohatší jednotlivci a celé firmy tak neplatí adekvátní část z výhod, které jim samotným přináší flexibilizace práce.

Všech ostatních kategorií se však soumrak sociálního státu dotýká velice citelně, byť se jeho takzvaná modernizace projeví u každé z nich poněkud jiným způsobem a postihne je v nestejně míře.

Kategorie exkludovaných se může připravit jednak na snížení veřejné sociální péče, již se jí zatím dostává, jednak na to, že tato péče bude poskytována stále více prostřednictvím privátních organizací. Existuje totiž silný tlak na to, aby byly zbytky sociálního státu transformovány v jakýsi „trh se sociálním“, tedy aby nová sociální rizika byla ošetřena na základě tržních principů. Sociální služby se mají proměnit v součást tržního systému právě tak jako služby lékařské, vzdělávací či pečovatelské.

Potíž je v tom, že trh dokonale zvládá takzvaná „dobrá rizika“, tedy rizika s poměrně nízkou pravděpodobností, jež hrozí navíc takovým skupinám obyvatelstva, které jsou schopny se proti nim dopředu z vlastních zdrojů dostatečně pojistit. Problém exkludovaných spočívá však v tom, že se jich týkají výhradně takzvaná špatná rizika, tedy taková, která jim hrozí s vysokou pravděpodobností, aniž by byli schopni se vůči nim včas a přiměřeně pojistit.

V této situaci dává privatizace sociálních služeb mnohem větší prostor volby pro ty lépe vydělávající, kteří představují „dobré riziko“. U trhu se zdravím to vede například k rozvoji takzvané „dvoutřídní medicíny“, kdy zdravotní péče je odstupňována podle solventnosti pacientů.⁸⁵ Důsledky stárnutí populace se touto cestou nedají vůbec řešit, neboť podíl „dobrých rizik“ bude ve stárnoucí populaci v případě rozkladu průběžného penzijního systému i v nejbohatších zemích silně omezen (Kaufmann 1997: 193).

⁸⁵ Proto je dnes 40 milionů Američanů zcela bez zdravotního pojištění. Zatímco u vyšší střední vrstvy vyžaduje zdravotní pojištění odvádět zhruba 6% příjmů, u nižší střední vrstvy činí tento podíl pojištění na příjmech již 18%, což vede velkou část příslušníků nižších středních vrstev k tomu, že své zdraví prostě nepojišťují.

Kategorie dělníků a zaměstnanců, která zatím stagnuje na nízkých příjmech, jež jsou doplňovány nejrůznějšími sociálními dávkami, bude dále proťata procesem *flexibilizace práce*. Ten ji postihne hned dvakrát. Jednak tím, že její zaměstnanecký status i příjmy budou stále nejistější, jednak tím, že tato situaci bude moci stále méně počítat s dosavadními sociálními právy. Tato kategorie je příliš početná a pobírá příliš mnoho různých sociálních dávek, než aby modernizátoři sociálního státu odolali pokušení ušetřit právě na ní. Je jen otázkou, jak velkou část této socioprofesionální kategorie zaveze výtah sociálního sestupu mezi exkludované.

Nižší střední vrstvy, tedy především takzvané zprostředkující profese, mohou zažít nejsilnější otřes. V době třiceti tučných let měly největší aspirace vstoupit mezi plnohodnotné střední vrstvy. Dnes si jen nerady přiznávají, že právě pro ně je nyní už po sezóně. Hned první vlny modernizace je přitom o nárok na ty sociální služby a dávky, které až dosud vylepšovaly jejich životní standard a odlehčovaly jejich domácím rozpočtům. To je definice, která je odsune mezi méně úspěšné. Zároveň se však po nich bude požadovat, aby po vzoru úspěšných začali ze svého platit vzdělání pro vlastní potomky, stejně tak jako rostoucí část zdravotní péče. Budou muset převzít do vlastní ruky také velkou část svého penzijního zajištění a v případě nezaměstnanosti či jiného sociálního rizika se budou muset smířit s poklesem výše dávek na úroveň základního zabezpečení. Na rozdíl od úspěšných přitom nebudou moci spoléhat na to, že jim bude výrazněji snížena daňová zátěž. Je jich příliš mnoho a jejich lobbistické skupiny přitom nejsou dostatečně vlivné. Proto očekávat, že převážná část dnešních nižších středních vrstev prožije další vlnu modernizace sociálního státu přinejmenším o jedno patro sociální hierarchie níže.

Vyšší střední vrstvy budou modernizací dotčeny méně, také jejich situace se však zdramatizuje. Nejsou prakticky příjemci sociálních dávek a služeb, které jim po této stránce nelze příliš odejmout. Budou si ovšem napříště muset přibrat i tu část nákladů na vzdělání, nemoc a důchod, na kterou jim dosud sociální stát přispíval. Tyto výdaje se budou snažit pokrýt na úkor nižších daní, o které budou pro sebe usilovat. Zároveň vzroste také u nich míra nejistoty a budou muset přestat počítat s jednou provždy zajištěnou profesní budoucností.

Je příznačné, že v devadesátých letech 20. století se (nejen ve Francii) tito tzv. pracovníci poprvé v dějinách ocitli mezi masově propouštěnými z práce. Nejmenším třetina z nich má už alespoň jednu zkušenost s nuceným hledáním nového zaměstnání, přičemž šance řídicích pracovníků nad padesát let věku bez vysokoškolského diplomu jsou již jen minimální. Žádná firma jim už není schopna dlouhodoběji garantovat zaměstnání či kariéru. Většina z nich

přechází ke krátkodobým smlouvám a mění se v jakési nomády, kteří si musejí na věčné cestě mezi přechodnými zaměstnavateli sami na vlastní náklady udržovat svoji zaměstnatelnost, své sítě kontaktů a svou schopnost předkládat stále nové projekty (Bouffartigue 2004: 119).

Intelektuální profese, které mají aspiraci na to, tvořit druhou část vyšších středních vrstev, budou stále více tlačeny do role „podnikatelů se svou kompetentností“. Část z nich tuto roli zvládne a udrží se ve vyšších vrstvách, druhá část klesne na úroveň nižších středních a bude sdílet jejich nejistotu i existenční problémy. Také oni poznají na vlastní kůži obecnou tendenci dnešní doby, která úspěšným slibuje více svobody, zatímco pro neúspěšné má jen více represe. Je pravděpodobné, že hranice mezi oběma různě úspěšnými částmi této podkategorie se bude z velké míry krýt s hranicí mezi těmi, kdo si pořídili rodinu, a těmi, kdo zůstali z důvodů profesních a kariérových raději bezdětnými.

Diagnóza, kterou v jiné souvislosti stanovil Horst Afheldt pro vývoj sociální struktury Německa, tak může být zobecněna i na ostatní dříve bohaté a sociálně štědré země: „Stále rychleji bohatnoucí relativně malá horní vrstva. Pod ní střední vrstva, která zpočátku z růstu profitovala obstojně, nyní však z něj má stále méně a méně. A zcela dole spodní vrstva, která už z růstu neprofituje vůbec a jejíž nejnižší části klesají ke dnu stále rychleji“ (Afheldt: 2003: 147).